

БОРОТЬБА ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

УДК 343.53

Чернявський Сергій Сергійович –
доктор юридичних наук, професор,
проректор Національної академії
внутрішніх справ

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ЯК СПАДЩИНА ТОТАЛІТАРНОГО МИНУЛОГО

Розглянуто етапи становлення та розвитку в Україні тіньової економіки. Доведено, що зрошування партійно-господарської номенклатури з тіньовим бізнесом за радянських часів слугувало передумовою криміналізації економічних відносин та поширення корупції в сучасний період державотворення.

Ключові слова: тіньова економіка; фіктивна економіка; підпільна економіка; організована економічна злочинність; корупція; фінансове шахрайство.

Уперше науковці та публіцисти звернули увагу на існування проблеми тіньової економіки ще в 30-ті роки минулого століття, коли італійська мафія панувала в американській системі господарювання. На той час дослідження цього явища стосувалося переважно кримінальної складової тіньової економічної діяльності.

Про складність проблеми свідчить значна кількість варіантів визначень поняття тіньової економіки в західній кримінології, яких налічують понад тридцять. У їх межах економіку усвідомлюють як «чорну», «тасмну», «приховану», «неформальну», «неофіційну», «невидиму», «нерегульовану», «другу», «секретну», «незареєстровану» тощо [1, с. 7].

Відмінність полягає не лише в назвах, а й у змісті, який кожний дослідник розуміє по-своєму [2, с. 4].

Першим серед західних фахівців, хто привернув увагу громадськості до існування феномена тіньової економіки, можна назвати англійського соціолога К. Харта, який констатував існування проблеми «неформальної зайнятості» в низці африканських держав [3]. Пізніше, у 1970-х рр., американські економісти П. Гутманн і Е. Фейг стверджували, що значна частка створюваного в розвинених країнах продукту не включається до ВВП й нехтувати цим неможливо [4].

Найбільш відомим у світі є визначення тіньової економіки, яке запропонував Е. Фейг (США) у 1979 р. Згідно з ним, до тіньової економіки належить уся економічна діяльність, яку з певних причин не враховано в офіційній статистиці та не включено до національних рахунків [5, с. 4]. Опублікована 1989 р. монографія Е. де Сото стала черговим поступальним кроком у розумінні економічного значення тіньової економіки [6].

Першу спробу аналізу виявів тіньової економіки колишнього СРСР здійснив 1977 р. американський соціолог М. Гроссман, який описав так звану «другу економіку» (*second economy*) радянського типу. На думку автора, за масштабами нелегальної економіки Радянський Союз посідав одне з провідних місць у світі. Пізніше, у 1980-х рр., вийшли у світ ще декілька праць західних учених, які підтверджували існування сектора «неформального виробництва» в країнах із плановою економікою [7]. У 1980-х рр. було опубліковано кілька праць соціологічного характеру, у яких підтверджено існування «неформального виробництва» командно-адміністративного типу [8].

У радянській економічній школі дослідження феномена тіньової економіки було вперше здійснено в НДЕІ при Держплані СРСР під керівництвом Т. І. Карягіної [9]. У незалежній Україні відповідні дослідження розпочато в 1994 р. на базі Національного інституту стратегічних досліджень [10].

Підсумовуючи численні підходи до визначення тіньової економіки (обліково-статистичні, формально-правові, кримінологічні, соціологічні, інституційні та ін.), слід звернути увагу на принципові відмінності стосовно розуміння цього явища у

вітчизняній та зарубіжній науці. Західні дослідники надають перевагу так званому операційному (технологічному) підходу, якому притаманне трактування тіньової економіки через вимірювання її зовнішніх виявів. Вітчизняні ж фахівці використовують системний підхід, за яким тіньова економіка – складне явище, що відображає багаторівневу систему соціально-економічних відносин.

Особливості вітчизняної тіньової економіки переважно визначено історичними засадами її становлення та розвитку за радянських часів. В умовах адміністративно-командної планової системи господарювання в колишньому СРСР тіньові відносини слугували підґрунтям організованої злочинності та корупції. Відтоді виокремлюють три основні форми взаємопроникнення криміналу й економіки: *фіктивна економіка, підпільна економіка та «чорний ринок» товарів і послуг* [11, с. 115].

Функція *фіктивної економіки* полягала у виведенні матеріально-фінансових активів у царину псевдоекономіки. Її існування чітко відображало планове виробництво. Ідеться, передусім, про кількісні та вартісні показники виробленої підприємством продукції за певний проміжок часу. Наприклад, деревина, облікована як продукт добувної галузі, іншого разу бралась на облік як продукція деревообробки, а згодом знову потрапляла до звітності вже як виріб целюлозо-паперової промисловості. Принцип повторного рахунку призводив до похибок, плутанини й численних помилок у розрахунках на рівні окремих господарств і галузей промисловості, а загалом у країні – до значних макроекономічних диспропорцій.

За оцінками аналітиків, обсяг «паперового валу», одержаного внаслідок повторного рахунку сировини (матеріалів) і напівфабрикатів, у структурі ВВП 1985 р. збільшився порівняно з 1966 р. у 2,6 раза, а вартість реально використаних предметів праці – лише в 1,6 раза. Водночас сума повторного рахунку 1966 р. перевищувала реальну вартість предметів праці в 3,8 раза, а 1982 – у 5,5 раза [12, с. 8].

Фіктивні звіти дедалі частіше слугували підґрунтям розроблення чергового господарського плану. Нереальному плану «зверху» відповідали відповідні приписи «знизу». План

виконувався та перевиконувався за будь-яку ціну, збільшувався обсяг фіктивної економіки, проте реального економічного зростання не відбувалось [13, с. 54]. У сфері процесу планування радянська номенклатура опрацьовувала прийоми, спрямовані на штучне перекладання відповідальності за неминучі прорахунки в плануванні на підлеглих, яким належала роль «завжди винних». Її також перекладали на суміжні структури народного господарства. Завдяки цьому суміжники змушені були приймати запропоновані правила фіктивної гри, розвиваючи таким чином інфраструктуру тіньової економіки [14, с. 90].

Згідно з дослідженнями А. А. Крилова, який проаналізував обсяги приписок у радянській економіці, у будівництві приписки становили понад 70 % вартості фактично виконаних робіт, на автотранспорті – 100 % і навіть більше [15, с. 105]. За іншими оцінками, загальні втрати бюджету у зв'язку з виплатами заробітної плати на основі приписок становили 5,4 млрд руб. Приписки до обсягів виконаних робіт за всіма галузями радянської економіки експерти оцінювали в 15–30 млрд руб. Масштаби обману покупців у торговельних мережах за різними даними становили від 4,4 до 9,8 млрд руб. щорічно [16, с. 55].

Із розвитком фіктивних економічних відносин навколо кожного представника господарської номенклатури формувалася прихована каста «довіrenих осіб». До неї належали фінансисти, бухгалтери, касири, адміністратори сектора виробництва, зберігання та збуту, юрисконсульты, комірники, завгоспи та ін. Фіктивна економіка поступово перетворилася на механізм, що визначав взаємодію регіональних і галузевих організованих злочинних груп у їх боротьбі за перерозподіл засобів, капіталовкладень, цін і кредитів [17, с. 162].

Привертає увагу схема відомої «узбецької справи». На її початковій стадії здійснювались приписки сировини. Майже за п'ять тон фіктивного хлопку з бюджету було одержано щонайменше 3 млрд руб. Водночас викрадені кошти розподілялись таким чином: третину привласнювали члени злочинних груп усередині колгоспів і радгоспів; половину передавали приймальникам заготівельних пунктів і перероблювальних заводів; решта – призначалась службовим особам відповідно до

їх статусу в державному чи партійному секторі. Інша резонансна «тіньова» схема стосувалася діяльності кооперативу «АНТ», який здійснив продаж за кордон за демпінговими цінами 5 млн кубометрів лісу, що на той час становило близько 10 % державного замовлення Міністерства лісової промисловості СРСР [18, с. 72–75].

Згодом, у період перебудови, почали розвиватися схеми так званих «безтоварних операцій» за участі державних підприємств і кооперативів. Перші за безготівковими розрахунками переказували бюджетні кошти (зазвичай за невиконану роботу), які згодом перетворювали на готівку та розподіляли між співучасниками. За свідченням «піонерів» кооперації, у великих містах діяли «чорні біржі», на яких у пропорції три до одного безготівкові гроші обмінювали на готівку.

Як свосередна надбудова над фіктивною економікою формувалися псевдоекономічні відносини, пов'язані з протиправними формами привласнення. Ішлося про домінування кругової поруки, закритості й кастовості в міжособистих стосунках працівників господарської сфери. Розширення натурального обміну благами й дефіцитами призвело до зростання рівня спеціалізації та професіоналізму суб'єктів фіктивної економіки. Згідно з оцінками аналітиків, до 1990 р. в СРСР понад 30 тис. осіб мали більш ніж мільйонний капітал (водночас на 4 % розкрадачів припадало майже 60 % вартості викраденого) [19, с. 422]. Однак у форматі змін до кримінального законодавства республік колишнього СРСР (60–70-ті рр. XX ст.) більшість об'єктів приписок було декриміналізовано або переведено до категорії адміністративних чи дисциплінарних правопорушень. Невиправдана гуманність законодавця стала додатковим каталізатором поживлення фіктивних економічних відносин.

Головним принципом фіктивної економіки став паразитизм, основу якого становила монополія державної власності, а зміст – фіктивні економічні відносини всередині адміністративно-господарського апарату. Оцінюючи їх, академік О. Яковлев зауважував: «Реалізація жадоби щодо чужого ставала ремеслом і мистецтвом. Наприкінці застійного періоду крадіжки стали наукою та професією. З'явилися менеджери злочинства,

розкрадаючі казни, сформувалися клани, що поділили країну на злочинні сфери впливу» [20, с. 6].

Складна структура взаємовідносин урядовців, що ґрунтувалися на членстві в КПРС, ієрархічній «кастовій» позиції в системі влади, споріднених зв'язках, загальних матеріальних інтересах, що нерідко задовольнялися з прямими порушеннями закону, призводили до того, що: по-перше, виникли міні-імперії кримінального характеру (так звані «невидимі імперії», що передбачали вплив конкретного лідера або групи лідерів на певну територію, сферу діяльності); по-друге, боротьба зі злочинністю, зокрема службовими злочинами та розкраданнями у великих розмірах, зазнавала серйозних перешкод, а іноді ставала неможливою, що призводило до виникнення подвійних стандартів, за якими влада як функція керівництва набула характеру ліцензії на безкарність [21, с. 225].

Заступництво, зокрема, полягало в тому, що «потрібні люди» завчасно попереджали про плановані ревізії, примушували ревізорів контрольно-ревізійних органів не відображати в актах ревізії факти розкрадань, інших фінансових зловживань. Почали активно застосовувати й таку поширену форму захисту «своїх», як «телефонне право», примушування слідчих органів не починати кримінального переслідування відносно посадовців, які вчинили розкрадання в особливо великих розмірах або закривати щодо них кримінальні справи про зловживання, розкрадання й хабарництво.

Отже, фіктивна економіка в усьому різноманітті її виявів і форм існування сформувалася задовго до початку ринкових перетворень. Згодом вона якісно трансформувалась у закриту інфраструктуру легальних, напівлегальних і кримінальних зв'язків у межах окремих сфер виробництва, обігу чи розподілу матеріальних благ та послуг, суб'єкти якої переховувалися за системою офіційних господарських відносин, концентруючи частину незаконно здобутих коштів у руках неформальних лідерів.

Виявами *підпільної економіки* часів адміністративно-командної системи господарювання зазвичай вважають неформальну зайнятість населення щодо надання послуг, спекуляції дефіцитними товарами народного споживання, а також нелегальне виробництво таких товарів.

На відміну від фіктивного господарювання, економічне підпілля виробляло й випускало до обігу реальну продукцію, що користувалась підвищеним попитом у споживачів. Аналіз підпільної економіки свідчить про наявність ретельно замаскованих зв'язків, що набували вигляду своєрідного трикутника. У його кутах були розташовані «цеховики» (керівники суб'єктів нелегальної підприємницької діяльності), авторитети організованої злочинності загальнокримінального спрямування та представники місцевої партійно-господарської номенклатури. Цей симбіоз породжував вибіркове відношення влади до ділків тіншового бізнесу (іншими словами, усю міць закону відчували лише ті тіншовики, хто не потрапив до зазначеної схеми).

Не випадково відомий західний економіст Ф. Фелдбругге в одній зі своїх монографічних праць, присвячених феномену тіншової економіки в СРСР, дивувався тому, що, відповідно до радянських законів, підпільна економічна діяльність, залежно від певних умов, може бути як покарана смертю, так й офіційно схвалена вищим керівництвом [22].

Організовані злочинні групи економічного спрямування, що почали формуватися за радянських часів, істотно відрізнялися від аналогічних утворень в інших країнах (сіцилійської мафії, американського злочинного синдикату «Коза-ностра», японського синдикату «Ягамуті-Гумі») завдяки тому, що: по-перше, основні капітали організовані групи в радянський (а згодом – у пострадянський) період отримали внаслідок учинення розкрадань державного майна; по-друге, організована злочинність використовувала переважно державні економічні структури, зародилась у надрах соціалістичної планової системи господарювання, була підвладна бюрократії; по-третє, суб'єктами організованої злочинної діяльності у сфері економіки були службові й матеріально відповідальні особи державних підприємств та організацій, які посідали певне становище в системі державної адміністративно-господарської вертикалі або мали горизонтальні корумповані зв'язки з керівниками партійно-господарської еліти регіонів [23, с. 514].

Організована злочинність поступово стримувала активність неорганізованих форм злочинної діяльності у сфері економіки. Контроль за лідерами організованих груп на етапі зародження ринкових відносин (кінець 1980-х – початок 1990-х рр.) покращував оперативні можливості правоохоронних органів щодо обмеження впливу тіньової економіки, оскільки кожний кримінальний клан був утворений і функціонував на її підґрунті. Зокрема, 1979 р. на відомому зібранні «злочинців у законі» і «цеховиків», яке вперше було проведено у всеохопному масштабі, нелегальні приватні підприємці взяли на себе зобов'язання щорічно виплачувати в кримінальну касу 10 % доходів.

Відповідне об'єднання «цеховиків» із криміналітетом і корупціонерами владно-управлінських структур, за оцінками аналітиків, призвело до формування якісно нового рівня економічної злочинності – організованого злочинного співтовариства [24, с. 170].

Формування нових передумов тінізації соціально-економічних відносин у країнах СНД, зокрема в Україні, стало можливим завдяки реалізації курсу на перебудову та подальшому розпаду СРСР. Головним завданням тіньовиків стало стрімке накопичення первинного капіталу, яке відбувалось у наведеній нижче послідовності.

Перший етап. Створення наприкінці 1980-х рр. структур під виглядом центрів «науково-технічного розвитку творчості молоді». Саме зі створенням таких центрів, яким було дозволено зовнішньоекономічну діяльність і валютні операції, розпочалася неофіційна приватизація коштів комсомолу та КПРС. Звідти зазначені ресурси «перекачували» в новостворені кооперативи (цей сектор монополізувала партійно-комсомольська номенклатура).

Другий етап. Штучне створення різноманітних дефіцитів. Наприклад, кампанія щодо боротьби з пияцтвом та алкоголізмом, яка тривала протягом 1985 р., за найбільш загальними оцінками, призвела до втрат у легальній економіці на суму близько 40 млрд руб. Кошти ж, одержані за рахунок самогоноваріння, спекуляції, виробництва алкогольного фальсифікату, потрапили в тіньову економіку [25, с. 50–51].

Третій етап. Випуск так званих «акцій підприємств» й «акцій трудових колективів» під час акумуляції коштів адміністраціями підприємств. Прийняття 1986 р. законів «Про кооперацію» та «Про індивідуальну трудову діяльність» дало змогу тіньовикам частково легалізувати кримінальні капітали, а урядовцям владно-управлінської ієрархії – перетворитись на ділків господарської сфери. Аналогічні процеси кінця 1980-х рр. відбувалися також в Україні. Із прийняттям 1987 р. закону про виробничі колективи фактично розпочався процес «стихійної» приватизації. Здебільшого використовувалися підставні кооперативи та інші посередницькі структури, через які проводились державні кошти.

Четвертий етап. Навколо державних підприємств з'явилися численні кооперативи, на рахунки яких перераховували кошти державного бюджету у вигляді пільгових кредитів, оплати фіктивних робіт і послуг, унаслідок чого виникла система неплатежів. З 1990-х рр. почали руйнуватися традиційні господарські зв'язки на території колишнього СРСР. Після прийняття закону, який дозволив займатися підприємницькою діяльністю (1991 р.), систему відносин власності, що сформувалася де-факто, було закріплено де-юре.

П'ятий етап. Упродовж 1991–1992 рр. відбувалося активне розміщення значних обсягів цінних паперів створеними комерційними підприємствами. З'явилися так звані «товарні біржі», а фактично – торговельні посередники, організовані у формі акціонерних товариств, які залучали до своїх фондів кошти юридичних осіб за рахунок продажу акцій. Очікування спекулятивних надприбутків від участі в товарних біржах призвело до виникнення ажіотажного попиту на акції, ціни на які підвищувалися. Становлення банківської системи також потребувало збільшення статутних капіталів банків за рахунок відкритого продажу цінних паперів.

Шостий етап передбачав безпрецедентне передавання та розподілення власності (відомий багатьом період «загальної ваучеризації»). З уведенням в обіг ваучера (приватизаційного майнового сертифікату) ринок цінних паперів набув масового характеру. Потреба реалізації одержаних від держави

сертифікатів змусила широкі верстви населення вести спекулятивні ігри на стихійному й незахищеному фондовому ринку. На цьому етапі виникли шахрайські схеми експропріації особистих заощаджень громадян численними фінансово-інвестиційними компаніями, що діяли способом «фінансових пірамід». Завдана ними шкода громадянам сукупно оцінюється в 160 млн доларів США. Кількість потерпілих у цей період, за різними оцінками, становила 3–10 млн осіб. Найчастіше під час учинення шахрайства застосовували фальшиві угоди позики, трасту, страхування, а також продаж акцій та імітацію емісії цінних паперів без грошового забезпечення [26, с. 10].

Отже, унаслідок зазначених етапів накопичення й трансформації тінювих коштів було набуто чималий стартовий капітал, який використано, зокрема, для реалізації численних шахрайських схем.

Поступово й динамічно розвивались тінюві процеси у фінансовій сфері. Після розпаду СРСР у 1991 р. адміністративний контроль утратив впливовість, а різні форми економічного контролю почали з'являтися в Україні лише всередині 1990-х рр. Саме в цей період злочинність у фінансовій сфері досягла найвищого рівня. За офіційними даними, протягом 1996–2005 рр. середньорічні темпи зростання обсягів тінювого обігу збільшились до 55 %, що значно перевищили поріг, за яким тінюва економіка постає як самостійний чинник, що дезорганізовує господарську систему [27].

Важливим пунктом централізації тінювих капіталів стає банківська сфера. Перехідна економіка – час активного втручання кримінального елементу в середовище комерційних банків. Аналіз криміногенної ситуації в банківській системі України свідчить, що значна кількість банківських установ зазнала впливу організованої злочинності, яка завдяки корупційному прикриттю в державних органах перетворилася на реальну силу, що сформувала «паралельну» економічну систему [18, с. 78].

З розвитком міжнародних зв'язків та інтеграції України до світового економічного простору збільшилася питома вага зовнішньоекономічної складової кримінальних фінансових

операцій [28]. Особливу небезпеку стосовно зазначених процесів становить концентрація кримінальних інтересів на організації значного витоку незаконно здобутих капіталів за кордон із їх подальшою легалізацією (відмиванням). Якщо 2000 р. з України було вивезено 385 млн доларів США, а 2001 р. – 898 млн, то 2002 р. ця кількість становила вже понад 2,27 млрд доларів США, що більше ніж утричі перевищує рівень прямих іноземних інвестицій в економіку України. За висновками фахівців, загальний витоки капіталу з країн СНД у 1990-ті рр. становив близько 11–12 млрд доларів США щорічно, з яких частка коштів українського походження – близько 5 млрд.

Проблема функціонування тіньової економіки в Україні залишається актуальною та багатоаспектною. Тіньовий сектор істотно впливає на всі сфери економічної діяльності, соціальні процеси, детермінує економічну злочинність. Тіньова економіка як складне соціально-економічне явище має системні властивості. Методологічною основою розгляду проблем тіньової економіки є системний підхід.

Витоки корупції й організованої злочинності сягають радянських часів. У 1960–80-х рр. партійно-господарську номенклатуру було виведено з-під контролю правоохоронних органів. Наявна економічна ситуація активно продукувала виникнення та поширення тіньової економіки. За таких умов збільшилася кількість розкрадачів та хабарників серед партійного й державного апаратів. Цей симбіоз породив нову якість, створивши необхідні передумови для формування сучасної організованої економічної злочинності.

Перехідний період, пов'язаний із запровадженням засад ринкових відносин у легальну економіку, перерозподілом власності, підвищенням ролі зовнішньоекономічних чинників, призвів до якісної трансформації організованих злочинних груп, їх подальшої професіоналізації, більш чіткого розшарування на «загальнокримінальні» та «економічні» складові, удосконалення матеріально-технічного оснащення, комерціалізації діяльності й (що головне) проникнення у сферу легального бізнесу.

Концентрація кримінального капіталу призвела до заміни керівників підпільно-цехового формату олігархічними лідерами потужних фінансово-промислових груп. Відносна економічна стабільність олігархічного бізнесу визначається подвійною його природою: легальною й тіньовою. Клани колишньої партійно-номенклатурної еліти та олігархічні структури, які синтезували кримінальний і підприємницький капітал, намагалися захопити економічну й політичну першість на хвилі демократичних перетворень у незалежній країні.

Активізація тіньового сектора неминуче призводить до більш глибокого проникнення корупції в офіційні правовідносини, зумовлює розширення спектра контролю за прибутковими галузями економіки з боку злочинних організацій. На певному етапі такого проникнення утворюється унікальна структура господарювання, яку стимулюють інфляція, нееквівалентний обмін результатами праці між суб'єктами ринку, перерозподіл і захоплення чужої власності, постійне зубожіння більшості населення. Ця структура здатна перетворювати корупцію на «тіньові принципи» підприємництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мазур І. І. Детінізація економіки України: теорія та практика : [монографія] / І. І. Мазур. – Київ : Київ. ун-т, 2006. – 239 с.
2. Ортинський В. Л. Поняття «нелегальна економіка»: проблеми визначення та співвідношення із суміжними поняттями / В. Л. Ортинський // Науковий вісник Львівського юридичного інституту МВС України. – 2004. – Вип. 2 (1). – С. 3–16.
3. Hart K. Informal Urban Income Opportunities and Urban Employment in Ghana / K. Hart // Journal of Modern African Studies. – 1973. – Vol. 11. – № 1. – P. 61–90.
4. Feige E. How Big is the Irregular Economy? / E. Feige // Challenge. – 1979. – № 6.
5. Николаева М. И. Теневая экономика: методы анализа и оценки (обзор работ западных экономистов) / М. И. Николаева, А. Ю. Шевяков. – М. : ЦЭМИ АН СССР, 1987. – 187 с.

6. Сото Э. Иной путь: Невидимая революция в третьем мире Э. Сото ; [пер. с англ. Б. Пинскера]. – М. : Catallxu, 1995. – 249 с.
7. Grossman G. Notes on the Illegal Private Economy and Corruption / G. Grossman // *Op. cit.* – P. 834–855.
8. Хавина С. Буржуазная теория «второй экономики» / С. Хавина, Л. Суперфин // *Вопросы экономики.* – 1986. – № 11. – С. 104–112.
9. Карягина Т. И. Услуги теневые и легальные / Т. И. Карягина // *ЭКО: Экономика и организация промышленного производства.* – 1989. – № 2. – С. 6–65.
10. Варналій З. С. Тінізація малого підприємництва (економічні та правові аспекти) / З. С. Варналій. – К. : [б. в.], 1998. – 56 с.
11. Чернявський С. С. Тіньова економіка як підґрунтя організованої економічної злочинності в Україні: аспекти співвідношення / С. С. Чернявський // *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ.* – 2009. – № 1. – С. 113–126.
12. Болотов С. В. Экономизация организованной преступности. Механизм институциональных взаимоотношений : [монография] / С. В. Болотов, С. М. Проява. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2008. – 127 с.
13. Ежов А. И. СПИД в экономике / А. И. Ежов // *Экономика и организация промышленного производства.* – 1989. – № 11. – С. 54–57.
14. Павленко С. Ю. Постигжение: Социология. Социальная политика. Экономическая реформа / С. Ю. Павленко. – М. : Прогресс, 1989. – 225 с.
15. Крылов А. А. «Тени» советской экономики / А. А. Крылов // *Экономические науки.* – 1990. – № 5. – С. 103–105.
16. Головин С. Теневая экономика: за реализм оценок / С. Головин, А. Шохин // *Коммунист.* – 1990. – № 1. – С. 54–59.
17. Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / М. С. Восленский. – М. : Сов. Россия : Октябрь, 1991. – 624 с.

18. Чернявський С. С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування : [монографія] / С. С. Чернявський. – Київ : Хай-Тек Прес, 2010. – 624 с.

19. Антипов В. І. Тіньова економіка та економічна злочинність: світові тенденції, українські реалії та правові засоби контролю (теоретико-методологічне узагальнення) : [монографія] / В. І. Антипов. – Вінниця : [б. в.], 2006. – 104 с.

20. Яковлев А. Н. Социология экономической преступности / А. Н. Яковлев. – М. : Наука, 1988. – 256 с.

21. Глonti Г. Профессиональная преступность в Грузии (воры в законе) : [монография] / Г. Глonti, Г. Лобжанидзе. – Тбилиси : Полиграф, 2004. – 171 с.

22. Feldbrugge F. G. M. Government and Shadow Economy in the Soviet Union / F. G. M. Feldbrugge // Soviet Studies. – Vol. 36. – 1984. – № 4. – Р. 531.

23. Макарова Н. Н. Бандформирования всех стран мира / Н. Н. Макарова. – М. : Литература, 1997. – 640 с.

24. Овчинский В. С. Источники и развитие организованной преступности в России / В. С. Овчинский // Основы борьбы с организованной преступностью. – М. : Инф, 1996. – 320 с.

25. Организованная преступность и частные инвестиции : [учеб. пособие] / Астапкина С. М., Ахременко И. В., Борзунов К. К. та ін. – М. : [б. и.], 1998. – 443 с.

26. Черней В. В. Вплив тіньової економіки на рівень економічної злочинності в Україні / В. В. Черней // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2012. – № 6 (85). – С. 8–15.

27. Дорошенко А. Тіньова економіка – одна з найбільших проблем / А. Дорошенко // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 29. – С. 2.

28. Джужа О. М. Криміналізація економіки України: стан, тенденції, напрями протидії / О. М. Джужа, С. С. Чернявський // Право України. – 2005. – № 12. – С. 35–40.